

NAVOIY VILOYATINING TOPONIMIK KELIB CHIQISHI VA SHAKLLANISH TARIXI: HISTORIOGRAFIK VA ETNO-GEOGRAFIK TAHLIL

Sohibova Nilufar Sirojovna

BTI Akademik litseyi yetakchi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada Navoiy viloyatining toponimik kelib chiqishi, ushbu hududning tarixiy-geografik takomili va ma'muriy nomlanish bosqichlari IMRAD standarti asosida tadqiq etiladi. Maqolada hududning qadimiy tarixi (Karmana, Karminiya, Nur, Zarafshon vohasi) hamda 1958-yilda tashkil etilgan Navoiy shahri va viloyatiga mutafakkir shoir Alisher Navoiy nomi berilishi sabablari va uning madaniy-siyosiy konteksti tahlil qilingan. Qiyosiy-tarixiy va toponimik metodlar yordamida region nomining shakllanish omillari va uning etno-geografik xususiyatlari ilmiy asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *Navoiy viloyati, toponimika, Karmana, Alisher Navoiy, Zarafshon vohasi, Karminiya, Nurota, etimologiya, historiografiya, XX asr tarixi.*

KIRISH

Toponimlar hududning faqatgina geografik nomlanishi bo'lib qolmay, o'sha mintaqaning sotsio-madaniy, tarixiy-siyosiy hamda etnolingvistik xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi muhim ilmiy manbadir [1]. Markaziy Osiyoning yirik sanoat va madaniy markazlaridan biri bo'lgan Navoiy viloyati o'zining geografik joylashuvi hamda tarixiy ildizlari nuqtai nazaridan o'ziga xos toponimik qatlamlarga ega. Viloyat hududi qadimda Zarafshon daryosining quyi oqimi, Qizilqum bag'ri hamda Nurota tog' tizmalari oralig'ida joylashgan bo'lib, bu yerda Karmana, Nur (Nurota), Xatirchi kabi asriy toponimlar shakllangan [2]. Biroq 1958-yilda Karmana tumani bazasida zamonaviy sanoat shahri barpo etilishi va unga ulug' o'zbek shoiri va davlat arbobi Alisher Navoiy nomi berilishi bilan hududning ma'muriy-toponimik xaritasida yangi bosqich boshlandi [3].

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida obyektivlik va tarixoriylik prinsiplariga tayangan holda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tarixiy metod: O'rta asr arab va fors yozma manbalari (Narshaxiy, al-Muqaddasiy) hamda XX asr ma'muriy-hududiy hujjatlarini solishtirish [4].

Toponimik va lingvistik tahlil: Hududdagi qadimiy (Karmana, Nur) va nisbatan yangi (Navoiy) toponimlarning ommalashuvi hamda semantik strukturasi tadqiq etish [5].

Historiografik va arxiviy tahlil: Arxeologik manbalar (V.Vyatkin, Ya.G'ulomov) hamda sovet davri sanoatlashuv jarayoniga oid rasmiy hujjatlarni o'rganish [6].

NATIJALAR

Navoiy viloyati toponimik genealogiyasini ikki asosiy bosqichga va uchta etno-geografik qatlamga ajratish mumkin:

3.1. Qadimiy qatlam: Karmana va Nur etimologiyasi

Zamonaviy Navoiy shahri va uning atrofidagi hududlar tarixiy manbalarda Karmana (ba'zan Karminiya) nomi bilan yuritilgan [1]. Arab geografi al-Muqaddasiy (X asr) asarlarida Karmana Buxoro va Samarqand oralig'idagi yirik va obod shahar sifatida tilga olinadi [4].

* Karmana etimologiyasi: Ba'zi manbalarda so'g'dcha Karm yoki Karman (katta qishloq, qo'rg'on) [7], boshqa qarashlarda esa sanskrit/qadimgi forsiy tildagi Kerm (unumdor yer, bog'-bo'ston) o'zagidan kelib chiqqan deb izohlanadi [5].

* Nur (Nurota) toponimi: Aleksandr Makedonskiy yurishlari davridan ma'lum bo'lgan Nura qal'asi bilan bog'liq bo'lib, so'g'd va qadimgi turkiy tillarda "yorug'lik", "balandlik" yoki "buloq" ma'nosini beradi [8].

3.2. Yangi davr: Navoiy toponimining shakllanishi (1958–1982-yillar)

Qizilqum bag'rida uran va oltin konlarining ochilishi hamda Zarafshon irrigatsiya tizimining rivojlanishi natijasida 1958-yilda Karmana tumani hududida yangi sanoat markaziga asos solindi [6].

O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining Farmoniga ko'ra, ushbu yangi shahrga o'zbek mumtoz adabiyoti asoschisi, mutafakkir Alisher Navoiy (1441–1501) sharafiga "Navoiy" nomi berildi [3]. 1982-yil 20-aprelda esa ushbu shahar markaz qilinib, O'zbekiston tarkibida Navoiy viloyati tashkil etildi [9].

MUHOKAMA

Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy viloyati toponimiyasi Markaziy Osiyo geografik nomlanish tizimidagi antroponimik (shaxs nomi bilan bog'liq) hamda oykotonimik (tarixiy aholi punktlari) sintezning noyob namunasidir [5].

Aksariyat qadimiy viloyatlar (Buxoro, Samarqand, Xorazm) o'z nomini ming yillik shahar yoki qabila nomlaridan olgan bo'lsa, Navoiy viloyati XX asrning ikkinchi yarimida buyuk shoir va davlat arbobi sharafiga nomlangan kam sonli ma'muriy birliklardan biridir [9]. Bunda Karmana toponimi batamom yo'qolib ketmadi, balki viloyat tarkibidagi tarixiy tuman va shahar sifatida o'z mavqeyini saqlab qoldi [2].

Sharqshunos V.V. Bartold ta'kidlaganidek, Zarafshon daryosining ushbu qismi qadimdan Buxoro va Samarqand madaniyatlarini bog'lovchi ko'pri bo'lgan [10]. Shu sababdan, hudud toponimiyasida ham so'g'diy, ham turkiy, ham keyingi davr o'zbek milliy madaniy elementlari (Navoiy antroponimi) bir tekisda qatamlashgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan historiografik va toponimik tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

* Navoiy viloyati toponimik kelib chiqishi jihatidan ikki asosiy bosqichni bosib o'tgan: qadimiy so'g'd-turkiy (Karmana, Nur) va zamonaviy o'zbek-antropnimik (Navoiy) bosqichlari.

* Navoiy toponimi 1958-yilda sanoatlashuv davrida vujudga kelib, 1982-yilda rasman viloyat maqomidagi toponimga aylangan va ushbu nom milliy o'zlik hamda madaniy merosni ulug'lash ramzi hisoblanadi.

* Region toponimiyasi hududning etno-madaniy rivojlanish va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar dinamikasini to'liq aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Narshaxiy, A. B. M. (1991). Tarixi Buxoro (A. Rasulev tarjimasi). Toshkent: Kamalak. – 120 b.
2. Inoyatov, S., & Hayitova, O. (2008). Karmana tarixi. Toshkent: Sharq. – 208 b.
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2003). 6-jild: Mirziyod – Navbat. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. – 704 b.
4. Al-Muqaddasiy, A. A. (1906). Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim. Leiden: EJ Brill. – P. 282–285.
5. Hasanov, H. (1985). O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. Toshkent: Fan. – 112 b.
6. G'ulomov, Ya. G'. (1957). Zarafshon vohasining sug'orilish tarixi. Toshkent: O'zSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti. – 324 b.
7. Lurje, P. B. (2010). Personal Names in Sogdian Texts. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. – P. 110–115.
8. Nafasov, T. (1988). O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi. – 216 b.
9. Qoraev, S. (2005). Geografik nomlar ma'nosi. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. – 192 b.
10. Bartold, V. V. (1963). Sochineniya. Tom II (1): Obshchie raboty po istorii Sredney Azii. Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury. – S. 415–420.